

Тарас Кузё

Чацьверты элемэнт пераходнага пэрыяду

Кнігі, абмеркаваньня ў гэтым артыкуле:

Alexander J. Motyl. Revolutions, Nations, Empires. Conceptual Limits and Theoretical Possibilities. — New York: Columbia University Press, 1999.

Charles King and Neil J. Melvin (eds.). Nation Abroad. Diaspora Politics and International Relations in the Former Soviet Union. — Boulder, CO: Westview Press, 1988.

Bohdan Nahaylo. The Ukrainian Resurgence. — London: Hurst and Co, 1998.

Theofil Kis, Irena Makaryk, with Roman Weretelnyk (eds.). Towards to New Ukraine II. Meeting the Next Century. — Ottawa: University Ottawa, 1999.

Sharon L. Wolchik and Volodymyr Zviglyanich (eds.). Ukraine: the Search for a National Identity. — Oxford, Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2000.

Marta Dyczok. Ukraine. Movement without Change. Change without Movement. — Amsterdam, Reading: Harwood Academic Publishers, 2000.

Paul D'Anieri. Economic Interdependence in the Ukrainian-Russian Relations. — Albany: State University Press New York, 1999.

David R. Marples. Belarus. A Denationalized Nation. — Amsterdam: Harwood Academic Publishers, 1999.

Дасьледаваньні нацыяналізму, геапалітыкі й пераходнага пэрыяду ўва Ўкраіне й былой савецкай імпэрыі узбагаціліся апошнімі часамі некалькімі зьмястоўнымі й цікавымі кнігамі. У манаграфіі Аляксандра Матыля й падборцы артыкулаў под рэдакцыяй Чарльза Кінга ды Нэйла Мэлвіна ідзе гаворка пра нацыянальнае пытаньне, міжнародныя дачыненні ды пасьлясавецкае палітычнае жыцьцё. Кніжкі Багдана Нагайлы, Марты Дычок, Пола Д'Аньеры й Дэвіда Марплза, а таксама зборнікі, якія адрэдагавалі Тэафіль Кісь з Ірынаю Макарык і Раманам Вэрэтэльнымкам ды Шарон Волчык з Уладзімерам Зьвіглянчычам, прысьвячаюцца праблемам сучаснай Украіны й Беларусі. Гэтыя працы можна выразна разрозьніць па мэтада-

Тарас Кузё — навуковы супрацоўнік Цэнтру дасьледаваньняў праблем міжнароднай бясьпекі Ёрскага ўнівэрсытэту (Канада), былы кіраўнік інфармацыйнага цэнтру НАТО ва Ўкраіне. Апошняя кніга — *Contemporary Ukraine. Dynamics of Post-Soviet Transformation.*

лёгіі дасьледаваньня: у Матыля, Кінга з Мэлвінам і Д'Аньеры пераважае тэарэтычна-кампаратывісцкі падыход, што, на маю думку, дазваляе нашмат глыбей прааналізаваць матар'ял, чымся традыцыйнае вывучэньне асобнай краіны, якім займаюцца аўтары й рэдактары іншых пяцёх кніжак.

1.

У Матылёвай кнізе “Рэвалюцыі, нацыі, імперыі. Канцэптуальныя межы й тэарэтычныя мажлівасьці” не ідзе, насуперак назьве, гаворка пра ўзаемадзеянне рэвалюцыяў, нацыяў ды імперыяў. Затое аўтар прагне выразна размежаваць паняткі, каб адгэтуль скарыстоўваць іх “у эмпірычных і тэарэтычных дыскусіях” (с. XI). Найперш Матыль сьцьвярджае прынцыповы характар панятку для тэорыі ці тэарэтызаваньня. Таму кожны з трох разьдзелаў дасьледаваньня пабудаваны так, каб дасьледаваць і паняткі, і тэорыі, і тэарэтычныя асновы.

Першы прысьвячаецца панятку рэвалюцыі, якую Матыль намагаецца вытлумачыць як працэс зьменаў, “сэмантычна спароднены” з паняткамі “бунту”, “закалоту”, “збройнага хваляваньня”, “паўстаньня”, “рэформы”, “пераходнага пэрыяду” й “трансфармацыі”. Рэвалюцыі — гэта найчасьцей “хуткія, усёабдымныя й фундаментальныя зьмены”, здатныя ўплываць як на сацыяльныя структуры, так і на людзей. З увагі на гэта Матыль лічыць амэрыканскую “рэвалюцыю” хутчэй “пераходным працэсам”, чымся ўласна рэвалюцыяй, а падзеі ў паваенных Нямецчыне й Японіі — “рэдэмакратызацыяй”.

Рэвалюцыі, як даводзіць аўтар, занадта дорага каштуюць, і, каб дасягнуць посьпеху, рэвалюцыянэры мусяць быць “вельмі багатымі й вядомымі”. А паколькі рэвалюцыі па сваёй натуры вымагаюць немалых выдаткаў, дык “аўтарытарныя мэтады пошуку рэсурсаў непазьбежныя”. Такім чынам, дэмакратызацыя й рынкавыя пераўтварэньні — несумяшчальныя ў часе, таму адзін з гэтых працэсаў адцясьняе другі на задні плян. Паводле Матыля, пачатак эканамічнай рэвалюцыі 1992 году ў Расеі паклаў канец дэмакратычным зьменам.

Верагодна, многія з тых заходніх палітыкаў і навукоўцаў, якія заахвочвалі Расею да “вялікіх узрушэньняў”, у сябе дома адчайна супраціўляліся такой палітыцы. Параўноўваючы Ўкраіну й Расею пры канцы 90-х, мы бачым: колішнія эвалюцыйныя трансфармацыі аказаліся больш удалымі за пазьнейшыя рэвалюцыйныя зьмены, якія мелі на мэце дэмакратызацыю й разьвіцьцё дзяржавы. Да таго ж, расейскія рэформы зазналі ўплыў празьмерна разьдзьмутага савецкага бюракратычнага апарату й сілавых структураў, чым прадстаўніком ёсьць цяперашні прэзыдэнт Пуцін.

Такім чынам, крытыкаваць тэмпы рэформаў у былых камуністычных краінах недарэчна. Яны залежаць ад таго, наколькі грамадства пацярпела ад імперыялізму й таталітарызму. Тым краінам савецкага лягеру, дзе гэтыя два чыннікі адчуваліся ў меншай меры (напрыклад, у Польшчы), стартаваць было лягчэй, а там, дзе яны даліся ў знакі больш, рэвалюцыйныя зьмены былі немажлівыя, бо ператварэньні адбываліся пры адсутнасьці дзяржавы, грамадзянскай супольнасьці, вяршэнства права, дэмакратыі, рынку й элітаў.

Таму, аналізуючы посткамуністычныя змены з гледзішча “тэарэтычнай нежыццяздольнасці” рэвалюцыі, Матыль аддае перавагу паступовым і прадказальным крокам, якія спрацоўваюць “ня так блага”, як вялікія ўзрушэнні.

Матыль разумее нацыяналізм як ідэалёгію, дактрыну, сыстэму ідэяў ці перакананняў і крытычна ставіцца да навукоўцаў (кшталту Эндру Ёілсана), якія бачаць тут дзейнасць альбо культуру. Разам з тым ён даводзіць, што нацыяналізм уласцівыя якім заўгодна сілам ад левага да правага краю палітычнага спектру, а ня толькі ўкраінскамоўным ці то заходнеўкраінскім нацыянал-дэмакратам, як гэта зазвычай уважаюць ува Ёкраіне й на Захадзе (напрыклад Д’Аньеры). Да таго ж, нацыяналізм лучыць нацыю зь дзяржаваю. Мэта нацыяналістаў — дзяржаўнасць; дасягнуўшы яе, яны прымаюць іншыя самаазначэнні: “патрыёты”, “дэмакраты” і гэтак далей. Ад таго часу, як Украіна стала незалежнаю, усе палітычныя сілы (ад сацыялістаў да нацыянал-дэмакратаў), якія падтрымліваюць незалежнасць, можна называць “грамадзянскімі” нацыяналістамі ці наагул не ўжываць дужа зьняважлівага тэрміну “нацыяналісты” да ніводнае зь іх. Такім чынам, як слухна зазначае Матыль, ужываньне панятку “нацыяналізм” да нейкага аднаго сэгмэнту палітычнага спектру адлюстроўвае хутчэй аўтараву ідэалёгічную перадузятасць, чымся навуковую мэтазгоднасць.

У імперыях маюць быць цэнтры й кантраляванія пэрыфэрыі. Матыль адкідае распаўсюджаную думку, нібыта імперыі патрабуюць імперыялістычных, не дэмакратычных цэнтраў. Рухавіком імперыі, пярэчыць ён, можа быць і дэмакратыя (ЗША ў Лацінскай Амэрыцы ці Расея ў СНД). Пры імперыялістычным ладзе “цэнтральныя эліты пануюць, пэрыфэрычныя — кіруюць”. Імперыі могуць быць фармальнымі, з простым кантролем (як у колішнім СССР) і нефармальнымі, з ускосным кантролем (як, напрыклад, дзейнічалі ЗША ў Нікарагуа пры дыктатуры Самосы). А дэмакратычныя эліты, зазначае Матыль, “цалкам здатныя на генацыд, вайну й грубае ўмяшаньне”. Ён пэўны, што Расея зноў будзе намагацца адбудаваць нефармальную імперыю на ўзор тых, якія стварылі ЗША ў Лацінскай Амэрыцы або СССР у Цэнтральна-Ўсходняй Эўропе за часамі халоднай вайны. Ці будзе гэты працэс пасьпяховым, залежыць ня так ад расейскай вайскавай магутнасці, як ад моцы дзяржавы й аўтаномнасці эканомікі. Але, зрэшты, “аднаўленьне імперыялізму цалкам верагодна можа прывесці да зьяўленьня імперскай сыстэмы, якая будзе перажываць глыбокі заняпад, а значыць, будзе асабліва схільная да далейшай дэінтэграцыі ды краху”. Вось чаму Матыль пэсымістычна ацэньвае будучыню Расеі.

2.

Кніга “Нацыі за мяжой. Дыяспарная палітыка й міжнародныя дачыненні ў былым Савецкім Саюзе” пад рэдакцыяй Чарлза Кінга й Нэйла Мэлвіна прадстаўляе зыркае сузор’е аўтараў, якія даследуюць розныя дыяспарныя супольнасці былога СССР — расейскую, жыдоўскую, армянскую, украінскую, казахскую, татараў Паволжа й польскую. Прыкры недагляд — адсутнасць разьдзелу пра балтыйскія дзяржавы; артыкул пра татараў варта было б пашырыць, напісаўшы запар пра татараў на абшарах былога СССР. Тэарэ-

тычную й прадметную структуру кнігі акрэсьліваюць у прадмове й пасьямове абодва рэдактары.

Зварот да дыяспарных супольнасьцяў сыцірае розьніцу паміж унутранаю палітыкай і міжнароднымі дачыненьнямі, хаця навуковыя дасьледаваньні замежнай палітыкі зазвычай ігнаруюць міжнароднае значэньне этнічнасьці. А на абшарах былога СССР гэты працэс яшчэ больш складаны, паколькі ў пэрыяд пабудовы дзяржавы й нацыі шматлікія атрыманыя ў спадчыну ідэнтэчнасьці ўвесь час зьмяняюцца.

На жаль, укладальнікі робяць агульную памылку, сыцьвярджаючы істотную адрознасьць паміж “грамадзянскай” і “этнічнай” дзяржавамі. Усе “грамадзянскія” дзяржавы маюць дзяржаўную (або афіцыйную) мову, царкву, гістарычныя міты й легенды, нацыянальныя сымбалі й тытульную нацыю, вось значыць і іх, ужываючы модны тэрмін *nationalising states*, таксама можна назваць “нацыяналізуючымі”. Ці былі б, скажам, Украіна альбо Казахстан сапраўды “больш грамадзянскімі”, калі б мелі дзьве, а не адну, “тытульныя” нацыі або дзяржаўныя мовы, як, бадай, уважаюць Эндру Ёйлсан і Салі Камінгс? Напружанасьць паміж “грамадзкай” і “этнічнай” палітыкай назіраецца ня толькі ў Казахстане — гэта рыса, уласьцівая ўсім дзяржавам.

Рэдактары пастанавілі вырашыць яшчэ адно заданьне — даць азначэньне дыяспары. Яны цалкам слушна зазначаюць, што працоўныя мігранты могуць з часам стаць этнічнымі мяншынямі, а праз пэўны час — дыяспарай, чыя ідэнтэчнасьць пасья паўстае “як вынік складанага ўзаемадзеяньня паміж інтарэсамі ўласна этнічнага насельніцтва, палітыкаю дзяржавы, у якой дыяспара жыве, і існаваньнем — уяўным ці сапраўдным — радзімы за мяжой краіны знаходжаньня”. Так, дыяспарам уласьцівая шчыльная лучнасьць з радзімамі. Аднак у мностве выпадкаў (напрыклад, ва Ўкраіне ці Беларусі) расейцы й расейскамоўнае насельніцтва папросту не ўважаюць сваёй радзімай Расейскую Фэдэрацыю. Ці трэба іх усё ж такі тлумачыць як “дыяспары”?

Азначэньне дыяспары ўскладняе яшчэ адзін чыннік, якога укладальнікі не разглядалі, — мультыкультуралізм, прыхільнікі якога, як Уіл Кімліка з Канады, адрозьніваюць нацыянальныя мяншыні, якія адстойваюць свае калектыўныя ці групавыя правы, і імігрантаў, якія зазвычай прагнуць асьмілявацца мясцовай культурай і засвоіць мову. Дык ці ёсьць у такім разе дыяспарай і нацыянальныя мяншыні, і імігранты, ці ж толькі апошнія?

Гэтае пытаньне крайне балючае ў былым СССР, дзе складнікам дзяржаўнай нацыянальнай палітыкі было сьвядомае выкарыстаньне імігрантаў-славянаў для таго, каб аслабляць тытульныя нацыі, падтрымліваць дзвюхмоўе й выходзіць савецка-расейскага *homo soveticus*, які “ня меў аніякай перашкоды ў мясцовых палітычных і культурных інстытуцыях, на якія можна было абаперціся дзеля мабілізацыі”. Адсутнасьць этнакультурнай і палітычнай ідэнтэчнасьці й доступ імігрантаў да інстытуцыяў у вялікай ступені тлумачыць прычыны спакою ў такіх рэгіёнах, як Усходняя Ўкраіна (нягледзячы на пагрозьлівых заходніх прароцтвах наконт сэпаратызму, мала таго — нават грамадзянскай вайны), Латвія ці паўночна-ўсходняя Эстонія. А Нэйл Мэлвін мае рацыю, калі піша, што было б памылкай уважаць гэтыя дыяспары “расейскамоўнымі”, бо ж мова ёсьць толькі адным з чыннікаў іх шматвымернай

ідэнтычнасьці, якая зьмяшчае таксама этнічны, гістарычны, палітычны й патаемна-духовы складнікі.

Аўтары кнігі старанна дасьледуюць, дзеля чаго выкарыстоўваюцца тыя ці іншыя дыяспары: так, расейская абараняе ўплыў і падтрымлівае статус “вялікай дзяржавы”, украінская — служыць прыладай уплыву на Расею, казахская — дапамагае аднавіць этнічнае панаваньне, а польскую пераважна ігнаруюць, бо яна можа стаць перашкодай геапалітычным амбіцыям. Брак грошай перашкаджае Расейскай Фэдэрацыі й Казахстану праводзіць жаданую палітыку ў дачыненні да сваіх дыяспараў.

3.

Да выхаду “Ўкраінскага адраджэньня” Багдана Нагайлы Ўкраіне часоў гарбачоўскіх рэформаў прысьвячалася толькі адно дасьледаваньне (Тарас Кузё. “Перастройка для Незалежнасьці”, 1994, 2000). Нагайлава кніга — амаль удвая большае па памерах і нашмат шырэйшае дасьледаваньне. У першым разьдзеле на 19 (!) старонках асьвятляецца ўкраінская гісторыя ад Кіеўскай Русі да сталінскай эпохі, у другім ідзе гаворка пра паслясталінскі пэрыяд. Найбольшая частка тэксту (346 старонак) прысьвячаецца Ўкраіне часоў Гарбачова. Астатнія пяць разьдзелаў і сьціслы “Пастскрыптум” даюць агляд гісторыі Ўкраіны як незалежнай дзяржавы (з 1992 году). У дадатку падаецца бібліяграфія асноўных крыніцаў і дасьледчай літаратуры.

Дасьледаваньне Нагайлы ня толькі даўжэйшае за “Перастройку...”, але мае й яшчэ тры адрозьненні. Па-першае, аўтар цалкам усведамляе, што кніга напісаная з гледзішча “гісторыка” й “інфармаванага журналіста”, то бок гэта хутчэй “уступны агляд ці дапаможнік”, адрасаваны шырокаму колу. Па-другое, кніга пабудаваная як аналітычны выклад фактаў у традыцыйна-магнаграфіяў па саветалёгіі (пастаянныя адсылкі да публікацыяў у часопісах, да пастановаў і рэзалюцыяў партыйных пленумаў і г.д.), таму няма падставаў уважаць, што гэта паліталёгічнае дасьледаваньне. Нарэшце, аўтар ігнаруе багатую літаратуру пра сучасную Ўкраіну й адыходзіць убок ад зьвязаных зь ёй дыскусіяў.

Такім чынам, маем грунтоўны нарыс пра тое, як ва Ўкраіне паўстала нацыянальная камуністычная эліта; паміж іншага, апісанья супярэчнасьці ў поглядах між Краўчуком і Кучмам, распад камсамолу й падзел кампартыі Ўкраіны на “імперскую” (якую цяпер рэпрэзэнтую адноўленая ў 1993 годзе КПУ) і “дэмакратычную” (сёньня гэта Кучма, блёк “Новая Ўкраіна” і НДП) плятформы, а таксама “нацыянальнае” крыло (звычайна асацыюецца з Краўчуком). Чытач можа дазнацца, як фармаваліся шматпартыйная сыстэма й грамадзянская супольнасьць пасля 1990 году ды як памяркоўныя палітыкі з камуністычнага й дэмакратычнага лягераў здолелі разам і без аніводнага стрэлу ператварыць Украіну з савецкай правінцыі ў незалежную дзяржаву. Багата ўвагі Нагайла надае пытаньням замежнай палітыкі, заўважаючы, што “Ўкраінскае адраджэньне” ўжо ў 1990 годзе было зьвязанае з памкненьнем краіны “вярнуцца ў Эўропу”.

Аўтар з глыбокім зацікаўленьнем асьвятляе тэму нацыянальнай прыналежнасьці, уплыў на гэтую праблему савецкай нацыянальнай і моўнай палі-

тыкі, пазыцыі КПУ й нацыянал-дэмакратаў у гэтым пытаньні. Іншая пазытыўная рыса — увага да тэмы зьнішчэньня нацыянальнай памяці, націск на тым, што ўкраінская гістарыяграфія кідала выклік савецкай і расейскай, бо спрычынялася да зьяўленьня новых мітаў, навеяных украінскім праектам постсавецкага нацыятварэньня. Затое толькі мімаходзь гаворыцца пра цяжкасьці інтэграцыі ўсходняй і паўднёвай Украіны (дзе эканамічныя праблемы бяруць верх над нацыянальнай ідэяй), хаця гэты важны прадмет варта было б дасьледаваць больш дэталёва.

4.

Зборнік “Да новай Украіны-II. Сустрэкаючы новае стагодзьдзе”, выдадзены катэдраю ўкраінскіх дасьледаваньняў Атаўскага ўнівэрсытэту пад рэдакцыяй Тэафіла Кіся, Ірыны Макарык і Рамана Вэрэтэльныка, складаюць матар’ялы II штогадовай канфэрэнцыі, прысьвечанай сучаснай Украіне, а менавіта тром тэмам: украінскай Канстытуцыі 1996 году, эканамічным рэформам, а таксама моўнай, культурнай і нацыянальнай ідэнтэчнасьцям.

Адкрывае зборнік цікавы артыкул Джэймза Мэйса, які спрабуе патлумачыць цяжкасьці ўкраінскага постсавецкага пераходнага пэрыяду, дасьледуючы савецкую спадчыну. Сталінская “дэканструкцыя” Украіны прывяла да рэпрэсіяў, скіраваных супраць дзвюх нацыянальна сьвядомых праслоек — інтэлігенцыі й сялянства, а таксама да паглыненьня ўкраінскіх адміністрацыйных структураў усесаюзнымі інстытуцыямі, да ізаляцыі інтэлігенцыі й элітаў, да правінцыялізацыі, саветызацыі й русіфікацыі ўкраінскай культуры. Але ў паслясталінскую эпоху на Украіне складаецца тэрытарыяльная камуністычная партыя й эканамічная эліта, прычым іхныя адносіны з нацыянальнай культурнай элітай былі досыць складанымі.

У 1991 годзе тэрытарыяльная эліта, атрымаўшы незалежнасьць і ня маючы ўласнай ідэалёгіі, вымушаная была вызнаць (хутчэй на словах) вартасьці, што падтрымліваліся элітай культурнай, і пры гэтым заставалася дысфункцыянальнай і зацікаўленай адно ў назапашваньні капіталу й выкарыстаньні дзяржавы ў сваіх вузкіх інтарэсах.

Іншыя вартыя ўвагі матар’ялы зборніку датычаць пытаньняў эканомікі (Андэрс Ослунд, дарадца ў пытаньнях эканомікі ва Украіне, Рафаэль Шэн і былы кіраўнік камітэту дзяржмаёмасьці Ўладзімер Ланавы), канстытуцыйналізму (былы міністар юстыцыі Сяргей Галаваты), забесьпячэньня вяршэнства права (Багдан Футэй) і незалежнага суду (Эд і Кім Ратушныя). Гвэндалін Сас разглядае гісторыю стварэньня крымскай канстытуцыі, прасочваючы разьвіцьцё канстытуцыйнай палітыкі ў Крыме з 1992 па 1998 гады (але, на жаль, ня згадваючы пра зацьвярджэньне ў кастрычніку 1998 году першай у рэгіёне “ўкраінаскіраванай” канстытуцыі). Існаваньне аўтаномнай Рэспублікі Крым дае дасьледніцы падставу абазначыць Украіну як пераходна-ўнітарную (devolved unitary) дзяржаву, аднак яна памыляецца наконт унікальнасьці такой зьявы: прыгадаем Корсыку ў Францыі. Вартае здзіўленьня й цьверджаньне, нібы фэдэралізм Украіны карэніцца ў ейнай рэгіянальнай стракатасьці, а таксама трактоўка ўкраінскага грамадства як “фэдэралізава-нага”.

Ясная рэч, у двух артыкулах, прысьвечаных мове, культуры й ідэнтычнасьцям, крытыкуецца ўрадавая палітыка. Мікола Рабчук піша пра досыць нізкі статус украінскай мовы й культуры і пра падзел насельніцтва па моўных групах. Ён зазначае, што расейскамоўныя ўкраінцы (такія, як прэзыдэнт Кучма), будучы ўкраінцамі ў палітычным, то бок тэрытарыяльным, разуменьні, захоўваюць расейскае сьветаўспрыманьне. Майкл Найдэн дае крытычны агляд культурнай стратэгіі ўраду, на яго думку, шчыльна зьвязанай з палітычным курсам. Ён, як і Мэйс з Рабчуком, уважае, што ўкраінская палітычная эліта зацікаўленая ўва Ўкраіне адно ў тэрытарыяльным, а не культурным сэнсе, таму разьвіцьця ўкраінскай культуры яна не падтрымлівае.

5.

Калектыўнае дасьледаваньне пад рэдакцыяй Шарон Волчк і Ўладзімера Зьвігляныча “Ўкраіна: пошукі нацыянальнай ідэнтычнасьці” адкрывае бліскучае эсэ Арэста Субтэльнага на тэму “няпэўнай нацыянальнай ідэнтычнасьці” Ўкраіны. Рэшта кнігі дзеліцца на дзьве часткі: “Новапаўсталая Ўкраіна” (разглядаюцца праблемы нацыятворчасьці, замежнай палітыкі й эканомікі, пытаньне войска, украінска-расейскія дачыненні, адносіны Ўкраіны з Захадам і Цэнтральнай Эўропай) і “Праблемы айчынай разбудовы нацыі” (міжэтнічныя стасункі, палітычная культура й грамадзянская супольнасьць, эканоміка, ідэалёгія, фэмінізм і арганізаваная злачыннасьць; мабыць, і этнічная тэматыка тут выглядала б больш дарэчна, чым у першай частцы).

Тры моманты кідаюцца ў вочы, калі чытаеш гэтую кнігу.

Па-першае, яна надта позна трапіла да чытача: гаворка ідзе пераважна пра падзеі да 1997 году і толькі часткова — да пачатку 1998 году. Уласна, гэта агляд эпохі Краўчука (1991—1994) і першай паловы першага прэзыдэнцкага тэрміну Кучмы (1994—1997). Таму ў артыкулах пра замежную палітыку ня ўлічваюцца дамовы Ўкраіны з Расеяй і Румыніяй, падпісанья ў траўні—чэрвені 1997 году, як і ўхваленьне Хартыі пра асаблівае супрацоўніцтва з НАТО ў ліпені таго ж году, а таксама заснаваньне на абшарах СНД антырасейскай групы ГУАМ (Грузія, Украіна, Азэрбайджан і Малдова) у кастрычніку. Апрача гэтага, трапляюцца хібныя цьверджаньні й няспраўджаныя прагнозы, як асьцярога Ільлі Прызела наконт СНД: “Мажліва, Украіна пачала вымушаную вайсковую інтэграцыю з наднацыянальным утварэньнем”. Гэты самы аўтар даводзіць таксама, нібы Ўкраіна мае супярэчнасьці зь сярэднеўрапейскімі суседзьямі дзякуючы пашырэньню НАТО — і зноў памыляецца, бо Ўкраіна падтрымала гэты працэс.

Па-другое, назоў кнігі не адпавядае ейнаму зьместу. Ня ўсе разьдзелы прысьвечваюцца праблеме нацыянальнай ідэнтычнасьці, месцамі яна хіба толькі згадваецца. Скажам, толькі адзін артыкул Кулініча датычыць Расеі, і то аўтар падае пашыраны (але супярэчлівы) погляд: з аднаго боку, Украіна спрыяе дэмакратызацыі Расеі й СНД, з другога — прастуе ў Эўропу, але ня следам за Расеяй.

Можна лёгка давесці, што “расейскае пытаньне” (а значыць, і адносіны Ўкраіны з Расеяй і СНД) — асноўнае для ўкраінскай нацыянальнай ідэнтычнасьці, таму недастатковае абмеркаваньне ўкраінска-расейскіх ідэнтычнась-

цяў ёсьць найбольшай хібай дасьледаваньня.

Трэцяя праблема лягічна вынікае з папярэдняй: дзіўна, але ўсе аўтары кнігі, якая імкнецца даць новую інтэрпрэтацыю нацыянальнай ідэнтычнасьці ўва Ўкраіне, абмежаваліся дакладамі, у якіх марна шукаць тэорыі нацыяналізму й нацыятворчасьці.

Ва ўступе Субтэльны закранае пытаньне, якое патрабуе далейшага вывучэньня: гаворка пра тое, што ўкраінскай эліце бракуе “ідэалягічнага кампасу”, і гэта рэч незвычайная, бо “ў XX стагодзьдзі ня часта сустранеш дзяржаву, якая ўзьнікла й разьвіваецца без выразнага ідэалягічнага курсу”. На думку Субтэльнага, такая супярэчлівасьць у ідэалёгіі адбіваецца на супярэчлівай эканамічнай і агульнай палітыцы, а таксама на невыразнай абарончай канцэпцыі, пра што пішуць і іншыя аўтары.

Пакуль такая нацыянальная ідэнтычнасьць пераважацьме, сувэрэнітэт Украіны (як і мноства посткаляніяльных краінаў) будзе залежаць хутчэй ад прызнаньня сусьветнай супольнасьцю, чымся ад таго, ці вызнаюць яго ўласныя грамадзяне, адчужаныя ад дзяржавы, яе інстытуцыяў і кіраўніцтва.

Месцамі гэтае ў цэлым карыснае дасьледаваньне расчароўвае: яно адно знаёміць з Украінаю і відавочна намагаецца ахапіць зашмат аспэктаў ейнай палітыкі замест таго, каб засяродзіцца на нацыянальнай ідэнтычнасьці. Апроч таго, чытачы (асабліва выкладчыкі й студэнты, якія будуць выкарыстоўваць кнігу як дапаможнік) адчуюць брак бібліяграфіі дасьледніцкай літаратуры.

6.

Кніга Марты Дычок “Украіна. Рух бяз зьменаў. Зьмены бяз руху” складаецца з васьмёх разьдзелаў, якія ахопліваюць гістарычную спадчыну, палітычныя, эканамічныя, сацыяльныя й культурныя пытаньні, замежную палітыку і ўкраінска-расейскія дачыненні. Абвясціўшы напачатку, што “Украіна сапраўды шмат чаго дасягнула за кароткі час”, аўтарка падае хаду падзеяў у надзвычай аптымістычным сьвятле. Гэта асабліва дзівіць у дачыненні да дзьвюх сфэраў — дэмакратызацыі й эканомікі. Дасьледаваньне рэпрэзэнтуюе Украіну як дзяржаву, у якой дэмакратычныя працэсы набіраюць моцы, адбываюцца вольныя выбары й ёсьць магчымасьць вольна выказвацца й крытыкаваць уладу. Хаця пэўны прагрэс у гэтай сфэры сапраўды ёсьць, але хіба можна ігнараваць заняпад незалежнай прэсы, карпаратыўную сутнасьць дзяржавы, прыдушэньне грамадзянскай супольнасьці? Можна згадаць таксама недэмакратычнасьць выбараў і рэфэрэндуму 1999—2000 гадоў — дарма што яны прайшлі, калі дасьледаваньне ўжо было напісанае.

Дычок уважае, што выжываньне Ўкраіны як дзяржавы залежыць ад эканомікі, якая ня можа нармальна працаваць з-за кепскага мэнэджмэнту. Але “зрухі ў эканоміцы надзіва пазытыўныя, — піша аўтарка, — калі ўзяць пад увагу пачатковы стан і грандыёзнасьць задач”. Тым часам цягам 90-х украінская эканоміка перажывае спад, і сур’ёзнае рэфармаваньне за восем гадоў незалежнасьці адбывалася адно цягам менш як двух гадоў (канец 1994 — сярэдзіна 1996). Да канца 1994 году ніякіх зрухаў не было, таму цяжка пагадзіцца з высновай, нібы ўкраінская дзяржава стартавала, маючы плян рады-

кальнай эканамічнай рэформы. Да 1994 году Захад амаль не дапамагаў Украіне ня толькі з-за ейнага нежаданья пазбыцца ядравай зброі, але й з прычыны адсутнасці хаця б якой рэфарматарскай праграмы. Таму шмат якім чытачам будзе цяжка разьдзяліць эканамічны аптымізм аўтаркі.

Наймацнейшы бок кнігі — апісаньне адносінаў Украіны зь сьветам. Стараанна й крытычна аналізуючы прычыны, дзеля якіх ані Захад, ані Расея ня згодныя былі прызнаваць незалежнай Украіны, аўтарка зазначае і заходнюю русафільскую гістарыяграфію, і нежаданьне расейцаў бачыць ува ўкраінцах нешта іншае, чымся рэгіянальны атожылак сваёй этнічнай групы. Разам з тым яна ігнаруе розную замежнапалітычную арыентацыю цэнтральнага кіраўніцтва й рэгіёнаў (напрыклад, калі піша пра нежаданьне Ўкраіны выбіраць паміж НАТО й Расеяй) і даводзіць, што толькі камуністы выступаюць за аб'яднаньне з Расеяй. Хоць украінскія эліты і ўважаюць Расею галоўнай пагрозай сваёй бясьпецы, яны з часоў Краўчука перамяніліся толькі ў тым, што цяпер ставяцца да СНД як да сродку “цывілізаванага разводу”.

Кніга Дьчок карысная ўласна як уступ да гісторыі незалежнай Украіны, хаця аўтарцы не зашкодзіла б надаць большай увагі культуры, мове й ідэнтычнасьці — тром падвалінам постсавецкай перабудовы ўва Украіне.

7.

Дасьледаваньне Д’Аньеры “Эканамічная ўзаемазалежнасьць ва ўкраінска-расейскіх адносінах”, важны ўнёсак у літаратуру па пытаньнях палітыкі бясьпекі Ўкраіны, разглядае гісторыю ўкраінска-расейскіх стасункаў і іхны сучасны стан з гледзішча ўплыву, які аказваюць на іх (і наагул на паводзіны Расеі ў СНД) праблемы, зьвязаныя з эканомікай, энэргетыкай і ядравай зброяй. Аўтар вывучае ўкраінска-расейскую “эканамічную ўзаемазалежнасьць”, карыстаючыся мэтадамі параўнальнай паліталёгіі й тэорыі міжнародных дачыненняў, заўважаючы, што “ані факт энэргетычнай залежнасьці Ўкраіны, ані выкліканья гэтым цяжкасьці не ўнікальныя ў міжнароднай палітыцы”.

На думку Д’Аньеры, вызначальную ролю ў палітыцы Ўкраіны адыгрываюць дзьве тэндэнцыі: імкненьне да незалежнасьці ад Расеі і ўсьведамленьне несумяшчальнасьці гэтай стратэгічнай мэты зь цеснай эканамічнай ўзаемазалежнасьцю, якая — а не расейскае войска! — акурат і ёсьць найбольшая пагроза ўкраінскаму сувэрэнітэту (не выпадкова Ўкраіна згодная была адмовіцца ад ядравай зброі, але не ад газаправодаў). Гэтыя дзьве сілы (бясьпека *vs* росквіт) цягнуць Украіну адначасова і ад, і да Расеі. Пакуль Украіна аддае перавагу супрацоўніцтву, а не інтэграцыі з Расеяй ці СНД і намагаецца, хоць і не заўсёды ўдала, пераарыентаваць гандаль і знайсці больш надзейных партнэраў. Украінскі парадокс палягае ў тым, што нежаданьне прызнаць гегемонію Расеі спалучаецца тут зь няздатнасьцю эфэктыўна супрацьстаяць расейскай эканамічнай сіле, якая вельмі абмяжоўвае для Ўкраіны мажлівасьць выбару замежнаэканамічнага курсу й змушае яе служыць “бар’ерам, мостам альбо буфэрнай зонай”.

У адрозьненьне ад мноства заходніх навучоўцаў Д’Аньеры (як і рэцэнзэнт) прытрымліваецца альтэрнатыўнага погляду на ўкраінскую абарончую

палітыку і ўважае, што з гледзішча СНД палітыка Кучмы, у прэзыдэнцтва якога Ўкраіна “пацьвердзіла сваю нясхільнасьць да кампрамісаў у пытаньні сувэрэнітэту”, бліжэйшая нацыяналістам, чымся русафілам. Д’Аньеры прыходзіць да цалкам слушнай высновы: “Ва ўкраінскай палітыцы што да СНД асновасяжнаая пераемнасьць прасочваецца з 1991 году аж да 1998-га, ад Краўчука да Кучмы”. Найбольшаю праблемаю Ўкраіны ў дачыненнях з СНД застаецца ейнае нежаданьне ні на каліва паступіцца сувэрэнітэтам нават у абмен на выгоды эканамічнай інтэграцыі, а ўсе аспэкты расейска-ўкраінскіх стасункаў варта разглядаць у кантэксьце нявызначанай ідэнтычнасьці, бо сувэрэнная дзяржава — гэта сродак адстаяць незалежнасьць і адметнасьць.

Такім чынам, у замежнай палітыцы Кучма, намагаючыся знайсці прагматычныя цэнтрысцкія шляхі паміж ізаляцыянісцкім нацыяналізмам свайго папярэдніка Леаніда Краўчука й аб’яднаўчай русафіліяй левых апанэнтаў, “забясьпечыў падтрымку інтарэсаў нацыяналістаў, вызначыўшы самую прыроду сувязяў з Расеяй, ды дагадзіў ненацыяналістам, не паклаўшы блізу аніякіх абмежаваньняў на колькасьць гэтых сувязяў”. Пазыцыя “ўзброенага нэўтралітэту” перашкаджае Ўкраіне ўступіць у структуры СНД (на думку нацыяналістаў) і не дазваляе далучыцца да НАТО (на думку русафілаў). Сёньня (у адрозьненне ад часоў Краўчука) мала хто з украінцаў сур’ёзна выступае супраць эканамічных стасункаў з Расеяй, калі яны не пагражаюць сувэрэнітэту. Аўтар слушна заўважае, што Ўкраіне нявыгодна разьвіваць двухбаковыя стасункі толькі з Расеяй. Ён мае рацыю, калі піша, што расейская дэстабілізацыя Грузіі, Азэрбайджану й Малдовы была “шкоднай для Ўкраіны”, таму Кіеў не прызнае легітымнай вайсковую прысутнасьць Расеі на абшарах СНД. Украіна відавочна тармозіць інтэграцыю ў межах СНД, і ейную пазыцыю ўхваляюць урады многіх заходніх краінаў.

Гэтае бліскучае дасьледаваньне мае і пэўныя хібы (апроч шматлікіх паўтараў). Напрыклад, мала сказана пра імкненьне Ўкраіны разьвіваць геапалітычны плюралізм на абшарах СНД пры дапамозе групы ГУАМ. Д’Аньеры ўважае, што Сярэдняя Эўропа ўнікае супрацоўніцтва з Украінай у сфэры бясьпекі, і памылкова цьвердзіць, нібыта ў межах СНД Украіна мае справу адно з Расеяй, тады як яна ўсталявала цесныя стасункі ў рамках шматлікіх рэгіянальных структураў Сярэдняй Эўропы, Чарнаморскага рэгіёну, СНД і Балтыі.

Яшчэ адна праблема: Д’Аньеры паслугоўваецца бязладнаю мэтадалёгіяй. Прыхільнікі празаходняй замежнай палітыкі, арыентаваныя на інтэграцыю з ЭЗ і НАТО, тут азначаюцца як “нацыяналісты”. А апазыцыя проста названа “русафільскаю”. Але ж крайнія правыя ўва Ўкраіне, як і ўва ўсіх эўрапейскіх краінах, выступаюць супраць такой інтэграцыі. Таму незразумела, хто ж тыя “нацыяналісты”, якіх згадвае Д’Аньеры? Апроч таго, незразумела, чаму “русафілы” таксама не названыя “нацыяналістамі” (панславісты) ці “савецкімі нацыяналістамі” (камуністы), бо ж, як прызнае і сам аўтар, многія іхныя лёзунгі, напрыклад, патрабаваньне пратэкцыянізму, пазычаныя з нацыяналістычнай рыторыкі Трэцяга сьвету. Д’Аньеры спасылаецца на парламэнцкае галасаваньне ў лістападзе 1995 году, калі бальшынёй у 263 галасы супраць 5 было забаронена прыватызаваць нафтагазавую інфраструктуру. Палітыкаў розных лягераў, ад “празаходніх нацыяналістаў” да “ўсходніх

камуністаў”, спалоханых “іншаземным эканамічным пранікненнем ува Ўкраіну і магчымасцю нэакаляніялізму”, аб’яднала жаданьне абараніць сувэрэнітэт. “Кааліцыя сілаў, якія ўважаюць сувэрэнітэт галоўнаю мэтаю, моцная, у прыватнасці, таму, што мае шмат супольнага зь іншымі асноўнымі схізмамі ўва Ўкраіне”. У перавыданьні варта было б гэтую супярэчлівую мэтадалёгію перагледзець.

Істотная хіба дасьледаваньня — адсутнасьць бібліяграфіі, якая прыдалася б навукоўцам і студэнтам. Ёсьць і некалькі фактычных памылак: сакратар Рады нацыянальнай бяспекі й абароны Ўкраіны не заклікаў да “аднаўленьня Саюзу” ў межах СНД (с. 4); лідэры УНР у 1917—1918 гадох былі сацыялістамі, а не нацыянал-дэмакратамі (с. 24); украінскія нацыяналісты й Рух не заклікалі да абвяшчэньня незалежнасьці без зрынаньня *старога рэжыму* (с. 27) — уласна з-за спрэчкі наконт гэтага Рух на пачатку 1992 году раскалоўся, а ягоны лідэр, Вячаслаў Чарнавіл, паслядоўна крытыкаваў нацыянал-камуністычную партыю ўлады. Расейскую мову ніколі не абвяшчалі другой дзяржаўнай (с. 33). І не адмова Ўкраіны ўзаконіць падвойнае грамадзянства была галоўнай перашкодай для расейска-ўкраінскай дамовы (с. 33). Асноўнымі каталізатарамі для ейнага падпісаньня ў траўні 1997 году сталі празаходняя замежнапалітычная арыентацыя Ўкраіны пры Кучму й пашырэнне НАТО. Тэза пра немажлівасьць адраджэньня СССР, прыпісаная Кучму (с. 121), належыць лідэру сацыялістаў Аляксандру Марозу. Урэшце, незразумела, як колькасць расейскага насельніцтва ў Беларусі (13,2 %) можа быць большай, чымся ўва Ўкраіне (22,1 %), альбо як расейцы могуць быць “русіфікаванымі” (с. 221).

8.

Зь дзіўнага назову новае кнігі Дэвіда Марплза “Беларусь. Дэнацыяналізаваная нацыя” можна зрабіць выснову, нібы Беларусь скончыла працэс нацыятварэньня адно для таго, каб яе здэнацыяналізавала вонкавая сіла. Насамрэч беларускай нацыі перашкаджалі разьвівацца заўжды — і ў часы царызму, і за савецкай уладай, чыя нацыянальная палітыка стварыла савецка-беларускі народ, прывязаны да пэўнай геаграфічнай тэрыторыі. Найбольш яскравы прыклад — прэзыдэнт Аляксандар Лукашэнка, які ўваабляе савецкага беларуса й панславісцкага патрыёта.

У дзевяціх разьдзелах кнігі гаворыцца пра гісторыю й эканоміку, пра гарбачоўскую эпоху і ўзмацненьне рэжыму Лукашэнкі, а таксама пра дачыненні з Расеяй. Ведама, Расея тут на першым месцы, але шкада, што аўтар збольшага ігнаруе адносіны Беларусі зь іншымі краінамі, як і вайсковую палітыку (абедзьве тэмы зацікавілі б чытача). Нарэшце, Беларусь была адной з чатырох постсавецкіх краінаў, якія ўспадкавалі ядравую зброю, значны ВПК і немалую вайсковую сілу.

Аўтару не ўдалося раскрыць чытачу, чаму з 15 постсавецкіх краінаў адно Беларусь мае аўтарытарнага, антынацыянальнага прэзыдэнта-русафіла. Хаця ў адпаведных разьдзелах і падаецца ўсёабдымны агляд асобных тэмаў, падагульніць гэтую інфармацыю, сынтэзаваўшы ясную карціну, немажліва. Не патлумачана, чаму ў Беларусі (у адрозьненне ад Украіны) не адбылося

рэфэрэндуму пра незалежнасьць, чым і скарыстаўся Лукашэнка. Ці ня ёсьць асноўнымі чыннікамі ўзрастаньня Лукашэнкавай папулярнасьці ня толькі адсутнасьць ціску зьнізу, але й слабая нацыянальная сьвядомасьць і ўкарэнены савецка-беларускі патрыятызм? Калі так, дык ці не слабая нацыянальная сьвядомасьць ёсьць асноўным чыннікам, скіраваным супраць дэмакратыі й эканамічных рэформаў у такіх постсавецкіх краінах, як Беларусь? Насуперак цьверджаньню Марплза пра ненадзейнасьць беларускай стабільнасьці, Беларусь цяпер застаецца адной з найбольш стабільных і арыентаваных у мінулае былых савецкіх рэспублік.

Такім чынам, студэнты, гуманітары, палітыкі й журналісты, якія вывучаюць сучасную Ўкраіну й постсавецкую гісторыю, зь нядаўнага часу маюць цэлы шэраг новых кніг, чытаньне якіх падштурхоўвае да далейшага дасьледаваньня й навуковага абмеркаваньня. Бальшыня з дасьледаваньняў, пра якія гаварылася ў гэтым аглядзе, тым ці іншым чынам зьвяртаюцца да “нацыянальнага пытаньня”, якое заходнія спецыялісты ў посткамуністычнай праблематыцы дагэтуль, на жаль, збольшага ігнаравалі. Мабыць, настаў ужо час “трыадзінную формулу зьменаў” (дэмакратызацыя — пераход да рынку — дзяржаватварэньне) ператварыць у “чатырохадзінную”, дадаўшы пабудову нацыі.

*Пераклаў з украінскае Зьміцер Дзядзенка
паводле: Крытыка, 3/2001.*